

अर्थशास्त्र
बी.ए. द्वितीय वर्ष (सेमिस्टर IV)

- डॉ. प्रज्ञा बागडे

भांडवल बाजार
(Capital Market)

वित्तीय बाजारात नाणेबाजारासोबतच भांडवल बाजाराचा समावेश केला जातो. भांडवल बाजार हा गुंतवणूकीसाठी आवश्यक असणारा निधी पुरविणारा एक स्वतंत्र असा बाजार आहे. बचतीचे एकत्रीकरण करून त्याचे उत्पादन कार्यात गुंतवणूक करण्याचे कार्य भांडवल बाजारपेठेत केले जाते. भांडवल बाजारात दीर्घ मुदतीचे कर्जे दिली व घेतली जातात. भांडवलाची आवश्यकता असणारी अर्थव्यवस्थेतील अनेक क्षेत्रे या क्षेत्रातील सरकारी, निमसरकारी आणि खाजगी संस्था विविध उपक्रम आणि व्यक्ती या भांडवल बाजारपेठेत भांडवलाची मागणी करित असतात. तर व्यक्तीगत गुंतवणूक कंपन्या, वित्तीय संस्था, निर्गमन गृहे, खाजगी आणि सरकारी संघटना याद्वारे भांडवल बाजारपेठेत वित्ताचा पुरवठा केला जातो. भांडवली बाजारात पैशाचे दीर्घकालीन देण्या-घेण्याचे व्यवहार मोठ्या प्रमाणात चालतात. नाणेबाजार व भांडवली बाजार या दोन्ही बाजारांनी परस्पर सहकार्यानेच जगाच्या आर्थिक विकासाला महत्वाचा हातभार लावला आहे.

भांडवली बाजार : अर्थ (Meaning of Capital Market)-

दीर्घकालीन कर्जव्यवहाराच्या बाजारालाच भांडवली बाजार असे म्हणतात. उद्योग व्यवसायांना अल्पमुदतीचा कर्ज पुरवठा पुरेसा ठरत नाही. त्यांना दीर्घमुदतीचा कर्ज पुरवठा आवश्यक असतो. मोठे प्रकल्प सुरु करणे, नवीन कारखाने उभारणे, अवजड यंत्रसामुग्री खरेदी करणे, अवजड उद्योगांची उभारणी करणे इत्यादीसाठी दीर्घमुदतीचा कर्ज पुरवठा

आवश्यक असतो. भांडवल बाजाराद्वारे हा कर्ज पुरवठा सुलभपणे केला जातो. भांडवल बाजाराद्वारे अर्थव्यवस्थेतील बचतीचा प्रवाह दीर्घकालीन स्वरूपाच्या गुंतवणूकीकडे वळविला जातो. या बाजारपेठेतही इतर वस्तूंच्या बाजारपेठेप्रमाणेच मागणी पुरवठ्याचे अस्तित्व असते.

भांडवली बाजारात पैशाचे दीर्घकालीन देण्याघेण्याचे व्यवहार मोठ्या प्रमाणात चालतात. या बाजारातील संस्थांचा आकार एकूण कर्जाचे परिमाण आणि दरवर्षी घेतल्या जाणाऱ्या नविन कर्जाच्या परिमाणावरून ठरते. कर्जाचे व्यवहार कोणत्याही विशिष्ट कालखंडासाठी करण्यात येत असल्यामुळे अल्पकाळ व दीर्घकाळ यात काटेकोरपणे फरक करणे अनेकदा कठीण जाते. भांडवली बाजारातील इतर मध्यस्थ म्हणजे आयुर्विमा, आग आणि अपघात विमा कंपन्या, खाजगी आणि सार्वजनिक भविष्य निधी, व्यापारी बँका आणि बचत बँका, कर्ज देणाऱ्या संघटना तसेच गुंतवणूक कंपन्या ह्या आहेत. भांडवली बाजारावर रोख्यांच्या व्यवहारामुळे इतर संसाधनाचा, मागणी आणि पुरवठ्यावर सरकारचा प्रभाव पडत असतो.

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भांडवलाला अत्यंत महत्वाचे स्थान असते. भांडवलशाहीतील सर्वच घटक हे भांडवल या केंद्रबिंदू भोवती फिरत असतात. त्यामुळे भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उद्योग, व्यवसायासाठी आवश्यक भांडवल उपलब्ध करून देणे हीच भांडवल बाजारपेठेची महत्वाची भूमिका असते.

थोडक्यात, दीर्घमुदतीचे कर्जव्यवहार ज्या बाजारात होतात त्याला भांडवल बाजार म्हणतात. या बाजारातील सर्वच साधनांवरून विविध प्रकारच्या त्यांच्या वास्तविक मालमत्तेवर असणाऱ्या हक्कांची कल्पना येते.

भांडवल बाजाराची व्याख्या (Definition of Capital Market)-

भांडवल बाजाराची व्याख्या अनेक तज्ञांनी केलेल्या आहेत. भांडवल बाजाराचे स्वरूप स्पष्ट करण्याच्या दृष्टीने भांडवल बाजाराच्या काही व्याख्या पुढील प्रमाणे आहेत-

रुद्र व दत्त यांच्या मते, “मध्यम व दीर्घकालीन कर्जाचे व्यवहार करणाऱ्या धनको व ऋणकोंच्या संघटीत स्वरूपाला भांडवल बाजार असे म्हणतात.”

लिव्हिंग्स्टन यांच्या मते, “भांडवलाच्या प्रवाहावरील नियंत्रणाद्वारे महत्तम उत्पन्न प्राप्त करून देणाऱ्या क्षेत्राकडे भांडवल वळविणारी यंत्रणा म्हणजे भांडवल बाजार होय.”

रोलँड रॉबिन्स यांच्या मते, “भांडवल बाजार म्हणजे समभाग, ऋणपत्रे, कर्जरोखे व तारण इत्यादींच्या सहाय्याने दीर्घमुदतीच्या कर्जाची देवाण घेवाण करून त्याबाबत विविध सोयी उपलब्ध करून देणाऱ्या विविध संस्थांचा समूह होय.”

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, “भांडवल बाजार म्हणजे असे केंद्र की जे तरल ऐवजांचे दीर्घकालीन व्यवहार करते.”

वरील व्याख्यांवरून हे स्पष्ट होते की, भांडवल बाजार ही एक अशी यंत्रणा असते की, ज्यात प्रामुख्याने दीर्घकालीन कर्जाचे व्यवहार होतात तसेच जी दीर्घकालीन कर्ज व्यवहारासाठी धनको व ऋणकोंना एकच आणते. थोडक्यात, भांडवल बाजार ही एक प्रकारची संस्थात्मक व्यवस्था आहे, ज्यात उद्योग व व्यापारी संस्था दीर्घकाळासाठी भांडवल उभारतात.

भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये (Features of Capital Market)-

भांडवल बाजाराची संकल्पना समजून घेण्यासाठी भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये समजून घेणे आवश्यक आहे.

१. भांडवल बाजारात दीर्घकालीन कर्ज पुरवठा, वित्त पुरवठा उपलब्ध करून दिला जातो.
२. ज्या ठिकाणी दीर्घकालीन वित्त पुरवठ्याच्या केंद्राचा विकास होतो तेथे भांडवल बाजाराचे अस्तित्व निर्माण होते.
३. भांडवल बाजारात वित्त पुरवठा बँका, विकास बँका, खाजगी व्यक्ती, वित्त संस्था नफा किंवा व्याज मिळविण्याच्या उद्देशाने करित असतात.
४. भांडवल बाजारात असा वित्त पुरवठा उपलब्ध करून देतांना भाग, कर्जरोखे इत्यादीचा उपयोग होतो.
५. भांडवल बाजारात सरकार, उद्योग, शेती क्षेत्रांशी निगडित उद्योग, वाहतूक इत्यादी क्षेत्रातील लोकांना संस्थांना दीर्घकालीन वित्त पुरवठा उपलब्ध होतो.
६. दीर्घकालीन भांडवल हे आधीच प्रस्थापीत असलेल्या संस्थांना आधुनिकीकरण करण्यासाठी किंवा विस्तारीकरण करण्यासाठी लागते.
७. नविन कंपन्यांना यंत्रसामुग्री खरेदी करणे, कारखाने बांधणे म्हणजेच नविन उद्योग सुरु करण्यासाठीही दीर्घकालीन भांडवल लागते.
८. भांडवल बाजार हा स्थानिक, राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय असू शकतो.

भांडवल बाजाराची कार्ये (Functions of Capital Market)-

भांडवल बाजाराची कार्ये पुढील प्रमाणे आहेत -

१) बचती एकत्रित करणे -

भांडवलशाही, संमिश्र अर्थव्यवस्थांमध्ये खाजगी मालमत्ता धारण करण्याचा, संपत्ती मिळविण्याचा अधिकार नागरीकांना प्रदान केलेला असतो. लोकांना बचत करून ती गुंतविण्याचा अधिकारही असतो. अशा अर्थव्यवस्थेतील लोकांच्या दृष्टीने भांडवल बाजार फार उपयुक्त ठरतो. सर्वसाधारण लोकांची बचत अल्प असते. परंतु असंख्य लोकांच्या अल्पस्वरूप बचती एकत्रित केल्या तर मात्र उद्योग, व्यवसाय सुरु करता येणे शक्य असते. अशा बचतीमुळे बचत करणाऱ्यांना लाभांशाच्या रूपाने किंवा व्याज रूपाने उत्पन्न प्राप्त होते. लोकांच्या बचती एकत्र करण्यासाठी भांडवल बाजाराचा फार उपयोग होतो. भांडवल बाजारामुळे बचत करणाऱ्यांना वेगवेगळ्या कंपन्यांच्या भागांमध्ये, कर्जरोख्यात किंवा सरकारी कर्जरोख्यात दीर्घमुदतीसाठी आपल्या बचती गुंतविता येतात व उत्पन्न प्राप्त करून घेता येते.

२) भांडवल पुरवठा करण्यास मदत करणे -

लोकांनी केलेल्या बचती गुंतविण्यास मदत भांडवल बाजाराद्वारे केली जाते. भांडवल बाजारामुळे समाजातील विविध लोक नवीन कंपन्यांचे भाग, कर्जरोखे सहज विकत घेऊ शकतात. कोणताही उद्योग, व्यवसाय करण्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता असते. मोठ्या प्रमाणावर भांडवल उभारणी करणे हे प्रत्येकाला जमत नाही. त्या दृष्टीने कंपन्यांची स्थापना करून, भाग विकून, कर्जरोख्यांची विक्री करून आवश्यक ते भांडवल मिळविले जाते. अशा भागांची, कर्जरोख्यांची विक्री योग्य प्रकारे होण्यासाठी भांडवल बाजाराची आवश्यकता असते. म्हणजेच नवीन उद्योगांच्या स्थापनेसाठी भांडवल उभारणी करण्यास भांडवल बाजार मदत करित असते.

३) किफायतशीर गुंतवणूक करण्यास मदत करणे -

भांडवल बाजारातर्फे जेव्हा भांडवल मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो, तेव्हा संबंधीत कंपन्यांना कोणत्या कारणांसाठी पैस गुंतविला जाणार आहे? कंपनीची आर्थिक परिस्थिती कशी आहे? पैसा कसा सुरक्षित राहिल? इत्यादी आवश्यक माहिती सर्वांसाठी प्रसिद्ध करावी लागते. दीर्घकाळासाठी पैसा गुंतवावयाचा असतो ते लोक त्या माहितीच्या आधारे आपली गुंतवणूक कशी करावयाची ते ठरवितात. एकूणच भांडवल बाजारामुळे गुंतवणूक करणाऱ्या लोकांना, बँकांना, विविध वित्त कंपन्यांना, विकास बँकांना आपला पैसा सर्वात चांगल्या रीतीने व जास्तीत जास्त नफा मिळविणाऱ्या भागांमध्ये, कर्जरोख्यांमध्ये गुंतविता येणे शक्य होते.

४) गुंतवणूक करणाऱ्या संस्थांना मदत करणे -

भांडवल बाजारामुळे बँका, विमा कंपन्या, विविध गुंतवणूक संस्था यांनाही भांडवल बाजारामुळे दीर्घकालीन गुंतवणूक करता येणे शक्य होते. बँकाकडे लोकांच्या ठेवी जमा होतात. त्या ठेवीतूनच बँका कर्जे देवून लाभप्रदता प्राप्त करून घेतात. बँका आपला सर्वच पैसा लोकांना कर्जे देवून गुंतवू शकत नाही. त्यांना काही पैसा सरकारमान्य कर्जरोख्यात गुंतवावा लागतो. त्यामुळे बँकेला लाभप्रदता, तरलता व सुरक्षितता या तिन्ही तत्वांचे पालन करता येणे शक्य होते. भांडवल बाजार आवश्यक त्या सोयी उपलब्ध करून देत असतो.

५) गुंतवणूकदारांना त्यांच्या पसंतीनुसार गुंतवणूक करण्यास मदत करणे -

सर्वच गुंतवणूकदार सारख्या मानसिकतेचे नसतात. काही गुंतवणूकदारांना त्यांच्या गुंतवणूकीची सुरक्षितता महत्वाची वाटते, तर काही गुंतवणूकदार धोका स्विकारण्यास तयार असतात. काहींना अधिक नफा मिळावा असे वाटते ता काहींना कंपनीच्या कारभारात,

व्यवस्थापनात सहभागी होण्याची इच्छा असते. भांडवल बाजारामुळे गुंतवणूकदाराना त्याच्या इच्छेनुसार कर्जरोखे, भाग खरेदी करता येणे शक्य होते.

६) गुंतवणूकीला तरलता व सुरक्षितता प्राप्त करून देणे -

भांडवल बाजारात गुंतवणूकदाराच्या हितसंवर्धनासाठी आवश्यक ती उपाययोजना करण्याचा प्रयत्न केला जातो व त्यांची गुंतवणूक जास्तीत जास्त सुरक्षित कशी होईल, याकडे लक्ष दिले जाते. त्याचप्रमाणे भागांची खरेदी-विक्री करण्याची सुविधाही उपलब्ध असते. त्यामुळे गुंतवणूकदारांना आपल्या जवळचे रोखे, भाग यांची विक्री करून त्यांचे रूपांतर पैशात करता येते. ही गोष्ट भांडवल बाजारामुळेच शक्य होते. एकूणच गुंतवणूकीला तरलता, सुरक्षितता तसेच लाभप्रदता प्राप्त करून देणे हे भांडवल बाजाराचे अतिमहत्वाचे कार्य आहे.

७) सरकारला कर्ज पुरवठ्यासाठी मदत करणे -

खाजगी कंपन्यांप्रमाणेच सरकारलाही दीर्घमुदतीसाठी पैशाची आवश्यकता असतेच. सरकारला युद्धाच्या तयारीसाठी, रेल्वेचा विकास करण्यासाठी, धरणे बांधणे, सार्वजनिक क्षेत्रात उद्योग निर्माण करणे, यासाठी सरकारला पैशाची आवश्यकता असते. त्यासाठी सरकारला कर, दंड, फी इत्यादी मार्गांनी प्राप्त होणारे उत्पन्न अत्यंत अत्यल्प असते अशावेळी सरकारला कर्जरोखे विकून दीर्घकालीन कर्जे घेणे आवश्यक ठरते. असा पैसा सरकारी भांडवल बाजारातून कर्जरोखे विकून मिळविता येतो. अशारितीने भांडवल बाजाराचा उपयोग सरकारलाही होत असतो.

८) बचत व गुंतवणूक यांचा समन्वय साधणे -

भांडवल बाजारामुळे बचत करून गुंतवणूक करू इच्छीणारा वर्ग व अशा गुंतवणूकीचा योग्य उपयोग करणारा वर्ग यांचा संबंध प्रस्थापित होतो. भांडवल बाजार या दोघांनाही एकत्र जोडणारा महत्वाचा दूवा असतो.

९) भांडवल निर्मितीत प्रोत्साहन देणे -

भांडवल बाजार भांडवल निर्मितीत प्रोत्साहन देण्याचे महत्वाचे कार्य करीत असते. गुंतवणूकदारांना गुंतवणूकीची योग्य संधी प्राप्त करून दिली, तर त्याच्या गुंतवणूकीस सुरक्षितता प्राप्त होईल, असा आत्मविश्वास त्यांच्यात निर्माण केला तर गुंतवणूक करू इच्छिणाऱ्यांची संख्या निश्चित वाढते. व भांडवल निर्मितीत मदत होते. अलिकडील काळात रिझर्व्ह बँकेच्या पुढाकारामुळे भांडवल बाजाराच्या विकासाची प्रक्रिया चालू आहे.

१०) औद्योगिकरणास मदत करणे -

औद्योगिक विकास हा साधारणतः योग्य प्रमाणावरील भांडवल पुरवठ्यावर अवलंबून असतो. नविन उद्योगाची स्थापना करण्यासाठी जून्या उद्योगांच्या आधुनिकीकरणासाठी तसेच त्यांच्या विस्तारासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची गरज असते. भारतात कपडा उद्योग, लोखंड व पोलाद उद्योग, सिमेंट उद्योग यांना योग्य प्रमाणावर भांडवल पुरवठा न झाल्यामुळे त्यांचा विकास अपेक्षित वेगाने झाला नाही. एकूणच मोठ्या उद्योगांना अधिक भांडवलाची गरज असते. भांडवल बाजार हा भांडवल पुरवठा करून औद्योगिकरणास मदत करीत असतो.

११) आर्थिक विकासाला सहाय्य करणे -

देशाच्या विकासाला कारणीभूत ठरणाऱ्या अनेकविध उद्योगांना मोठ्या प्रमाणावर दीर्घकालीन भांडवलाची आवश्यकता भासते. असा भांडवल पुरवठा योग्य प्रमाणात व योग्य वेळी झाला तर त्याचा परिणाम देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढण्यास होतो. रोजगार, उत्पन्न वाढते. भांडवल बाजाराचे हे महत्वाचे व अप्रत्यक्ष असे कार्य आहे.

भांडवल बाजाराच्या विविध कार्यांवरून भांडवल बाजाराचे महत्त्व स्पष्ट होते. भांडवल बाजारामुळे गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीची संधी प्राप्त होते. तसेच उद्योजकांना, शेती, वाहतूक इत्यादी क्षेत्रांनाही भांडवल पुरवठा होत असतो.

भांडवल बाजाराचा आकार (Size of Capital Market)-

भांडवल बाजाराच्या आकाराची कल्पना येण्याकरीता भांडवल बाजाराच्या संरचनेचा व घटकाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. भांडवल बाजारामध्ये प्रामुख्याने पुढील घटक काम करतात.

१) व्यवस्थापन प्रतिनिधी -

व्यवस्थापन प्रतिनिधींनी भांडवल उभारणी व व्यवस्थापन यामध्ये अतिशय महत्वाची भूमिका सुरवातीच्या काळात बजावली व त्यामुळे त्यांचे महत्त्व वाढले. पुढे त्यांनी त्याचा दुरुपयोग करण्यास सुरवात केली. शेवटी कायदा करून व्यवस्थापन प्रतिनिधी पदच रद्द करण्यात आले. परंतु आजही नविन उद्योग संस्थांच्या स्थापनेचे अत्यंत महत्वाचे कार्य पूर्वी व्यवस्थापन प्रतिनिधी म्हणून कार्य करणाऱ्या संस्थांचे करीत आहेत. आज अस्तित्वात असलेल्या बहुतेक मोठ्या कंपन्यांची सुरवात या व्यवस्थापन प्रतिनिधी मार्फतच झाली आहे. कारण व्यवस्थापन प्रतिनिधीची बाजारात चांगली पत होती.

२) व्यापारी बँका -

व्यापारी बँका नवे-जुने शेअर्स विकत घेतात. त्यांच्या विक्रीची हमी देतात. मुद्रा बाजार व भांडवल बाजार यांच्यातील एक महत्वाचा दुवा म्हणून कार्य करतात.

३) वित्त पुरवठा करणाऱ्या विशेषसंस्था -

उद्योगधंदे, शेती इ. व्यवसायांना वित्त पुरवठा करणाऱ्या अनेक संस्था आहेत. या संस्था मुख्यतः सार्वजनिक क्षेत्रात, सरकारी क्षेत्रात निर्माण करण्यात आल्या. उदा. भारतीय औद्योगिक वित्त पुरवठा (IFCI), युनिट ट्रस्ट इ.

४) शेअर बाजार -

या बाजारात वेगवेगळ्या कंपन्यांच्या शेअर्सची खरेदी-विक्री केली जाते. या बाजाराला भांडवल बाजारात अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. शेअर्स बाजारात अनेक कार्ये केली जातात. उदा. - सर्व प्रकारच्या शेअर्सची खरेदी-विक्री करणे, कर्जरोख्यांची किंमती ठरविणे, त्याची खरेदी-विक्री करणे, व्यक्ती व संस्था यांच्यातील रोख रकमांचे प्रचालन करणे, शेअर्स व कर्जरोखे यांच्या परतफेडीची हमी देणे इ.

५) भांडवल बाजारातील इतर घटक -

अ. व्यक्ती - ज्या व्यक्तींजवळ अतिरिक्त पैसा शिल्लक असतो अशा व्यक्ती आपला पैसा भाग विकत घेवून त्यात गुंतवितात किंवा कर्ज रोख्यात गुंतवितात. विविध खाजगी संस्था देखील कर्जरोखे, भाग विकत घेवून आपल्या जवळील पैसा दीर्घकाळासाठी गुंतवितात.

ब. बँका - बँका आपल्या जवळील काही पैसा सरकारी कर्ज रोख्यात गुंतवितात. त्याचप्रमाणे उद्योजक, व्यापारी, वाहतूक व्यवसाय करणारे यांना दीर्घकालीन कर्जे उपलब्ध करून देतात.

क. विमा कंपन्या - विमा कंपन्यांना विम्यांच्या हप्त्याच्या स्वरूपात पैसा प्राप्त होत असतो. अशा कंपन्या भांडवल बाजारात विविध प्रकारच्या कर्ज रोख्यात पैसा गुंतवितात.

ड. गुंतवणूक संस्था - दीर्घकालीन गुंतवणूक करणाऱ्या विविध वित्तसंस्था असतात. त्यांना आपण बँकेत्तर वित्तसंस्था म्हणतो. यांच्यात कर्ज देणाऱ्या कंपन्या, वित्त कंपन्या, गुंतवणूक विश्वस्त ट्रस्ट इत्यादींचा समावेश होतो. या संस्था गरजूंना दीर्घकाळासाठी कर्ज पुरवठा करतात.

इ. विकास बँका - विकास बँका विविध उद्दिष्टांसाठी स्थापन करण्यात येतात. विकास बँका विविध क्षेत्रांना दीर्घकालीन भांडवल पुरवठा करतात.

शेअर बाजार / भाग बाजार / स्कंध विपणी / रोखे बाजार (Share Market / Stock Exchange)-

देशाच्या भांडवल बाजारात शेअर बाजाराचे म्हणजेच Stock Exchange चे महत्त्व फार असते. देशातील विविध लोकांच्या, संस्थांच्या बचती कार्यक्षमतेने भाग बाजारामार्फत जास्त परिणामकारकरीत्या उपयोगात आणणे शक्य होते. अर्थव्यवस्थेतील शेती, उद्योग, वाहतूक व इतर क्षेत्रांना त्यांच्या विकासासाठी आवश्यक असणारे भांडवल भाग बाजारामार्फत एकत्रित केले जाऊन त्या क्षेत्रांना उपलब्ध करून दिले जाते. बाजारामध्ये विविध कंपन्यांच्या, सरकारी तसेच निमसरकारी संस्थांच्या रोख्यांचा (Stock) व्यवहार होत असतो. अशा बाजाराला रोखे बाजार म्हणतात.

शेअर बाजार किंवा भाग बाजाराचा अर्थ (Meaning of Stock Market)-

भाग बाजार म्हणजे भागांची खरेदी-विक्री करण्याची विशिष्ट जागा किंवा ठिकाण नसून ती एक अशी संपूर्ण यंत्रणा आहे की ज्यात भागांची खरेदी करणारे क्रेते आणि

भागांची विक्री करणारे विक्रेते प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे संपर्कात येवून भागांची खरेदी-विक्री करतात. या संपूर्ण कार्ययंत्रणेला भाग बाजार म्हणतात. भाग बाजारात नविन जुन्या अशा दोन्ही प्रकारचे भाग, रोखे व प्रतिभूतीची खरेदी-विक्री होत असते. भाग बाजारात व्यापारी, औद्योगिक, सरकारी आणि गैरसरकारी प्रतिभूतीची खरेदी-विक्री होत असते.

भाग बाजारात विविध कंपन्यांचे भाग (Stock), सरकारी व निमसरकारी कर्जरोखे यांची खरेदी-विक्री होत असते. ज्या गुंतवणूकदारांनी विविध भाग, कर्जरोख्यात गुंतवणूक केलेली असते ते आपल्या जवळील कर्जरोखे, भाग अन्य इच्छुकांना विकू शकतात. भांडवलशाही किंवा संमिश्र अर्थव्यवस्थेत विविध क्षेत्रातील कंपन्या, महामंडळे आपले भांडवल भाग विकून उभे करतात किंवा कर्जरोखे विकून दीर्घकालावधीसाठी कर्ज उभारतात. माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे जे काम पूर्वी मौखिक बोलीने होत असे, प्रत्यक्ष संपर्कात येवून करावे लागत होते ते आता भाग बाजाराच्या नेटवर्कशी जोडलेल्या संगणकाच्या माध्यमातून होत आहे. त्यामुळे एक सामान्य व्यक्तीही आता ह्या व्यवहारात आली आहे.

व्याख्या (Definition)-

पाईल यांच्या मते, “जेथे गुंतवणूक किंवा परिकल्पनाच्या हेतूने मान्यता प्राप्त प्रतिभूतीची खरेदी व विक्री केली जाते, अशा बाजाराच्या जागा म्हणजे भाग बाजार होय.”

(“Stock exchange are market plans where securities that have listed there on may be bought and sold for either investment or speculation.” - **Pyle**)

हेस्टिंग्ज यांच्या मते, “भाग बाजार किंवा प्रतिभूतीच्या बाजारामध्ये अशा सर्व जागांच्या अंतर्भाव होतो जेथे भाग आणि बॉन्डसचे ग्राहक आणि विक्रेते किंवा त्यांचे प्रतिनिधी प्रतिभूतीच्या विक्रीचे व्यवहार घडवून आणतात.”

(“Stock exchange or securities market comprises all the places where buyers and sellers of stocks and bonds or their representatives undertake transactions involving the sale of securities.”- **Hestings**)

भारतीय प्रतिभूती करार कायदा १९५६ नुसार, “भाग बाजार ही व्यक्तींची नोंदणी करण्यात आलेली किंवा नोंदणी करण्यात न आलेली एक संस्था असून या संस्थेची स्थापना प्रतिभूतींच्या खरेदी आणि विक्री व्यवसायाला सहाय्य करण्यासाठी तसेच या व्यवसायाचे नियमन आणि नियंत्रण करण्यासाठी केली जाते.”

(“It is an association organization, or body of individuals, whether incorporated or not, established for the purpose of assisting, regulating and controlling business of buying, selling and dealing in securities.”)

भाग बाजाराची वैशिष्ट्ये / शेअर बाजाराची वैशिष्ट्ये (Charecteristics of Stock Exchange)-

स्कंध विपणीच्या व्याख्यांवरून स्कंध विपणीची पुढील वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतो.

- १) भाग बाजार एक वैशिष्टपूर्ण अशी बाजारपेठ आहे.
- २) भाग बाजार ही एक संघटीत बाजारपेठ आहे.
- ३) या बाजारपेठेत विविध कंपन्यांचे भाग, स्कंध, कर्जरोखे तसेच सरकारी प्रतिभूती यांची खरेदी आणि विक्री केली जाते.
- ४) भाग बाजार ही व्यक्तींची एक संघटना आहे. त्यामुळे या विपणीचे सभासदत्व केवळ व्यक्तीनांच प्राप्त होते.
- ५) भाग बाजार कार्ये योग्यप्रकारे व्हावीत यासाठी तेथे होणाऱ्या व्यवहारांचे नियमन आणि नियंत्रण केले जाते.

- ६) भाग बाजारची नोंदणी करण्यात येते किंवा नोंदणी न करण्यात आलेली देखील स्कंध विपणी असते.
- ७) भाग बाजारामध्ये करण्यात येणाऱ्या व्यवहारांचा हेतू गुंतवणूकीप्रमाणेच परिकल्पनेचा देखील असतो.
- ८) भाग बाजारामुळे भांडवल निर्मितीला प्रोत्साहन मिळून देशात भांडवलाचा प्रवाह अव्याहतपणे चालू राहतो.
- ९) भाग बाजारात ग्राहक आणि विक्रेते या दोघांचेही प्रतिनिधी त्यांच्यासाठी खरेदी-विक्रीचे व्यवहार करू शकतात.
- १०) भाग बाजारामुळे देशातील उद्योगांची भांडवलविषयक गरज भागविण्यासाठी मदत मिळते.
- ११) भाग बाजारामुळे नविन उद्योगांची स्थापना होवून चालू उद्योगांना अविरत भांडवल पुरवठा होतो. त्यामुळे देशात औद्योगिककरणाचा वेग वाढून देशाचा विकास घडून येण्यास मदत मिळते.

भाग बाजाराची कार्ये / शेअर बाजाराची कार्ये (Functions of Stock Exchange)-

भाग बाजाराची काही महत्वपूर्ण कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१) नियम व कार्यपद्धती ठरविणे -

प्रतिभूती खरेदी-विक्रीचे नियम आणि कार्यपद्धती ठरविण्याचे महत्वपूर्ण कार्य भाग बाजाराद्वारे केले जाते. तसेच नियमांच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक असणारी यंत्रणा उभारण्याचे कार्यही भाग बाजार करतो. एवढेच नाही तर नियमांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होत आहे की नाही यावर देखरेख ठेवण्याचे कार्य सुद्धा भाग बाजाराद्वारे केले जाते.

२) आवश्यक माहितीचे प्रसारण करणे -

गुंतवणूक करू इच्छिणाऱ्या गुंतवणूकदारांना आवश्यक असणाऱ्या माहितीचे प्रसारण करण्याचे अत्यंत महत्वाचे कार्यही भाग बाजाराद्वारे केले जाते. हे प्रसारण इंटरनेट, टिव्ही सारख्या माध्यमातून अत्यंत झपाट्याने केले जाते. गुंतवणूकदारांना आवश्यक असल्यास वेळोवेळी मार्गदर्शन करण्याचे कार्य देखील भाग बाजाराद्वारे केले जाते.

३) गुंतवणूकदार व कंपन्यांना एकत्रित आणणे -

गुंतवणूकदार व ज्या कंपन्यांना आपले भाग विकून भांडवल प्राप्त करावयाचे आहे अशा कंपन्यांना एकत्रित आणण्याचे कार्य भाग बाजाराद्वारे केले जाते. विकसनशील देशात औद्योगिकीकरणाच्या वाढत्या वेगाबरोबर गुंतवणूकदार आपली गुंतवणूक शेअर्समध्ये गुंतविण्याचा विचार करतात. नेहमीच्या बचत गुंतविण्याच्या मार्गाच्या तुलनेत एक चांगला पर्याय म्हणजे शेअर्स असतो.

४) भांडवल निर्मिती करणे -

गुंतवणूकदार आपली बचत विविध औद्योगिक संस्थेच्या प्रतिभूतींमध्ये गुंतवितात त्यामुळे भांडवल निर्मिती घडून येते. भाग बाजारात मान्यता प्राप्त प्रतिभूतींमध्ये गुंतवणूक करणे सुरक्षित समजले जाते कारण अशा प्रतिभूतींची विक्री करून पैसा उभा करता येते.

५) कर्ज उभारणीत सरकारला मदत -

विकसनशील देशात सरकारला आर्थिक विकासासाठी अनेक योजना अंमलात आणाव्या लागतात व योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी सरकारला पैशाची गरज असते. अशा वेळी सरकार कर्जरोखे विक्रीस काढते. भाग बाजारामुळे सरकारी कर्ज रोख्यांना बाजारपेठ मिळते व कर्ज उभारणीस मदत होते.

६) प्रतिभूतीची बाजारपेठ निर्माण करणे -

प्रतिभूतीच्या खरेदीविक्रीसाठी बाजारपेठ निर्माण करण्याचे कार्य भाग बाजाराद्वारे केले जाते. आवश्यक असणाऱ्या इतर सोयी व सुविधांचा पुरवठा करण्याचे कार्य देखील भाग बाजार करतो.

७) किंमतीची माहिती देणे -

भाग बाजारात उपलब्ध विविध प्रतिभूतींच्या किंमती प्रसारीत करण्याचे महत्वाचे कार्य भाग बाजार करतो. जेणे करून जनतेला प्रतिभूतींच्या किंमती माहिती होवून योग्य प्रतिभूतींमध्ये ते आपली बचत गुंतवू शकतील.

८) शोधनाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे -

आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदार जर प्रतिभूतींच्या खरेदी व्यवहारात असतील तर त्यांना शोधनाच्या सोयी निर्माण करण्याचे कार्य भाग बाजार करतो.

९) विदेशात भांडवल गुंतविणे -

विदेशी उद्योगांमध्ये भांडवल गुंतविण्याचे कार्य देखील भाग बाजाराद्वारे केले जाते.

भारतात सद्यःस्थितीत मुंबई रोखे बाजार व राष्ट्रीय रोखे बाजार हे प्रमुख बाजार आहेत.

मुंबई शेअर बाजार (Bombay Stock Exchange)-

मुंबई रोखे बाजार हा भारतातील एक महत्वाचा व प्रथम दर्जाचा रोखे बाजार आहे. १८७५ मध्ये स्थापन झालेला तो भारतातीलच नाही तर आशियातील सर्वात जुने आहे.

१९५७ मध्ये कायमस्वरूपी मान्यता प्राप्त झालेले मुंबई रोखे बाजार हा भारतातील पहिले स्टॉक एक्सचेंज ठरले.

भारतातील विविध रोखे बाजारांचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. मुंबई, अहमदाबाद व इंदोर रोखे बाजार या नफा न मिळविणाऱ्या स्वेच्छा संस्था आहेत तर कलकत्ता, कोचीन, बंगलोर, दिल्ली येथील रोखे बाजारांचे स्वरूप जॉईंट स्टॉक कंपनी असे आहे. मद्रास, पूणे, हैद्राबाद येथील स्टॉक एक्सचेंज या हमी मर्यादीत आहेत. परंतु केंद्र सरकारने केलेल्या विविध तरतुदींमुळे आज मान्यता प्राप्त सर्वच रोखे बाजारांच्या घटनांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर साम्य निर्माण झाले आहे.

मुंबई रोखे बाजाराच्या नियंत्रण मंडळावर (Governing Body) नऊ संचालकांची निवड मुंबई रोखे बाजाराचे सभासद करतात. या सभासदांची संख्या ६०० च्या जवळपास आहे. एका कार्यकारी संचालकाची नियुक्ती सरकार करते. तीन संचालक सेबी पुरस्कृत असतात. एक संचालक रिझर्व्ह बँक आपला प्रतिनिधी म्हणून पाठविते. अन्य पाच संचालक हे विविध क्षेत्रातील तज्ञ असतात. अशा रितीने १९ संचालक नियंत्रण मंडळात असतात. हे नियंत्रण मंडळ मुंबई रोखे बाजाराचे नियंत्रण करते व योग्य धोरण ठरविते. सभासदांनी निवडून दिलेले संचालक दरवर्षी अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व खजिनदार यांची निवड करतात. कार्यकारी संचालक हा रोखे बाजाराच्या दररोजच्या व्यवस्थापनाला जबाबदार असतो.

राष्ट्रीय शेअर बाजार (National Stock Exchange)-

फेरवानी समितीने राष्ट्रीय बाजार पद्धतीची (National Market System) रोखे बाजाराच्या संदर्भात शिफारस केली होती. त्या शिफारशीच्या अनुशंगाने सरकारने राष्ट्रीय शेअर बाजाराच्या स्थापनेच्या दृष्टीने पावले उचलली व दि सिक्युरिटीस कॉन्ट्रॉल्स (Regulation) अॅक्टनुसार भारतातील २३ वे मान्यता प्राप्त रोखे बाजार म्हणून राष्ट्रीय

शेअर बाजाराची स्थापना झाली. या बाजारात डेट मार्केटचे व्यवहार ३० जून १९९४ पासून तर कॅपिटल मार्केटचे व्यवहार ३ नोव्हेंबर १९९४ पासून सुरु झाले.

हा बाजार स्थापन करण्याची प्रमुख उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) राष्ट्रीय स्तरावर शेअर्स, ऋणपत्रे व अन्य संमिश्र प्रतिभूतींच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार सुलभतेने पूर्ण करण्यासाठी प्रतिभूती बाजार उपलब्ध करून देणे.
- २) राष्ट्रीय शेअर बाजाराद्वारे देशातील सर्व गुंतवणूकदारांना गुंतवणूकीची संधी उपलब्ध करून देणे.
- ३) व्यवहार पूर्तीचा कालखंड कमी करून भांडवल बाजारातील व्यवहार वाढविण्यास, सुलभतेने पूर्ण करण्यास मदत करणे.
- ४) शेअर बाजारात इलेक्ट्रॉनिक ट्रेडिंग सिस्टीम उपलब्ध करून देऊन त्याद्वारे गुंतवणूकदारांना त्यांच्या गुंतवणूकीबाबत पारदर्शक व्यवहाराची खात्री देणे.
- ५) भारतातील रोखे बाजाराचा दर्जा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे, त्यासाठी योग्य सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देणे.

राष्ट्रीय शेअर बाजाराचे व्यवस्थापन -

राष्ट्रीय शेअर बाजार ही सार्वजनिक मर्यादीत कंपनी असून त्याची स्थापना बँका व वित्तीय संस्था यांनी केलेली आहे. त्यामुळे या शेअर बाजाराची मालकी बँका व वित्तीय संस्थाकडे आहे. भारतातील इतर शेअर बाजारांचे सभासद-दलाल असून त्यांची निवड विशिष्ट अटी किंवा शर्तीनुसार केली जाते. त्यात दोन प्रकारची सभासद दलालांची निवड केली जाते. १. होलसेल डेट मार्केट सभासद-दलाल, आज ह्या बाजारातील सभासद दलालांची संख्या ११० च्या वर आहे. २. कॅपिटल मार्केट सभासद-दलाल, आज ह्या बाजारातील सभासद दलालांची संख्या १०१० पेक्षा जास्त आहे.

राष्ट्रीय शेअर बाजाराचे व्यवस्थापन संचालक मंडळाद्वारे चालते. दैनंदिन कारभार चालविण्याची जबाबदारी कार्यकारी संचालकावर टाकण्यात आलेली आहे. त्यासाठी कार्यकारी समिती असून त्या समितीत दलाल, व्यवस्थापनातील अधिकारी, सर्वसामान्य नागरिकांचे प्रतिनिधी इत्यादींचा समावेश असतो. या व्यतिरिक्त विविध समित्यांचे गठन करण्यात आलेले असून राष्ट्रीय शेअर बाजाराला सल्ला देण्याचे कार्य त्या समित्या करतात.

राष्ट्रीय शेअर बाजारातील व्यवहार -

राष्ट्रीय रोखे बाजारात पूर्णपणे स्वयंचलीत स्क्रीन बेसड् ट्रेडींग पद्धतीची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्यामुळे विक्रीसाठी एकत्र येण्याची आवश्यकता नसते. शेअर बाजाराचे सभासद त्यांच्या कार्यालयात बसून आपापल्या प्रतिभूतीच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार पूर्ण करतात. यात प्रतिभूती विकणारा व खरेदी करणारा यांची एकमेकांना प्रत्यक्ष माहिती नसते. प्रतिभूतीच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार हे किंमत व वेळ यांना प्राधान्य देवून पूर्ण केले जातात. 'दि बेस्ट बाय ऑर्डर' व 'दि बेस्ट सेल ऑर्डर' यानुरूप व्यवहार पूर्ण होतात.

राष्ट्रीय शेअर बाजारामुळे झालेले फायदे -

- १) राष्ट्रीय शेअर बाजारात ऑटोमेटेड स्क्रीन बेसड् ट्रेडींग ची सुविधा उपलब्ध करून दिल्यामुळे खरेदी-विक्रीचे व्यवहार सहजरीत्या पूर्ण होण्यास मदत होते.
- २) सभासद-दलालांना कोठूनही व्यवहार करण्याची व योग्य यंत्रणेद्वारे राष्ट्रीय रोखे बाजाराशी संपर्क साधता येतो.
- ३) स्वयंचलीत यंत्रणेमुळे व्यवहारामुळे पूर्णपणे पारदर्शकता आलेली आहे.
- ४) ट्रेड कन्फर्मेशन स्लिपमुळे किंमतीबाबतचा, वेळेबाबतचा व व्यवहार करणाऱ्या बाबतचा तपशील त्वरीत कळतो.

५) राष्ट्रीय शेअर बाजारात बाजाराच्या जवळपास सभासद-दलालांना कार्यालयाची व्यवस्था करण्याची गरज नसते.

६) दर आठवड्यास व्यवहारांची पूर्तता होते.

ऋण बाजाराचा भांडवली बाजाराशी संबंध -

भांडवली बाजारात ऋण बाजाराची भूमिका महत्वाची असते. भांडवल बाजारात भाग बाजाराचा वाटा २५ टक्के आहे तर ऋण बाजाराचा वाटा ७५ टक्के आहे तसेच भाग बाजारापेक्षा ऋण बाजार अधिक लोकप्रिय असल्याचे दिसून येते. ऋण बाजार अधिक लोकप्रिय असण्याचे कारण म्हणजे ऋण बाजारात आकर्षक पर्याय उपलब्ध असतात. त्यामुळे गुंतवणूकीसाठी रोख्यांना मागणी जास्त असते. भारतातील ऋण बाजार हा आशिया खंडातील एक सर्वात मोठा बाजार म्हणून ओळखला जातो.

ऋण बाजार हा वित्तीय बाजाराचाच एक भाग आहे. ज्या ठिकाणी कर्ज रोख्याची खरेदी व विक्री करतात तेही प्रामुख्याने रोख्याच्या प्रारूपात ऋण बाजार स्रोत होय. रोख्यातील गुंतवणूक जोखीम विरहित समजली जाते. गुंतवणूकदारांची पहिली पसंती सरकारी रोख्यांना असते. कारण सरकारी रोख्यातील गुंतवणूक अधिक सुरक्षित समजली जाते. सरकारलाही पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी भांडवल उभारणे सोपे जाते. भांडवली बाजारामध्ये जे गुंतवणूक आणि कर्ज देण्याचे जे व्यवहार होतात त्यातलाच एक भाग म्हणजे वित्तीय बाजार होय. वित्तीय बाजाराशी संबंधित एक विभाग असल्यामुळे भांडवली बाजाराचाच एक भाग समजला जातो. ज्या देशात ऋण बाजाराचा विकास झालेला आहे तेथे भांडवल बाजाराचा विकास जलद गतीने घडून येऊ शकतो.

प्रतिज्ञापत्र बाजारातील सर्व प्रतिज्ञापत्रे वित्तीय मागणीनुसार स्थिर दराने वित्तीय व्ययातील अनिश्चितता दूर करून निर्गमित केली जातात. ही सर्व सुरक्षा भांडवली

बाजारातूनच पुरविल्यामुळे भांडवली बाजाराचा ऋण बाजाराशी एक अनिर्बंध असा संबंध येत असतो.

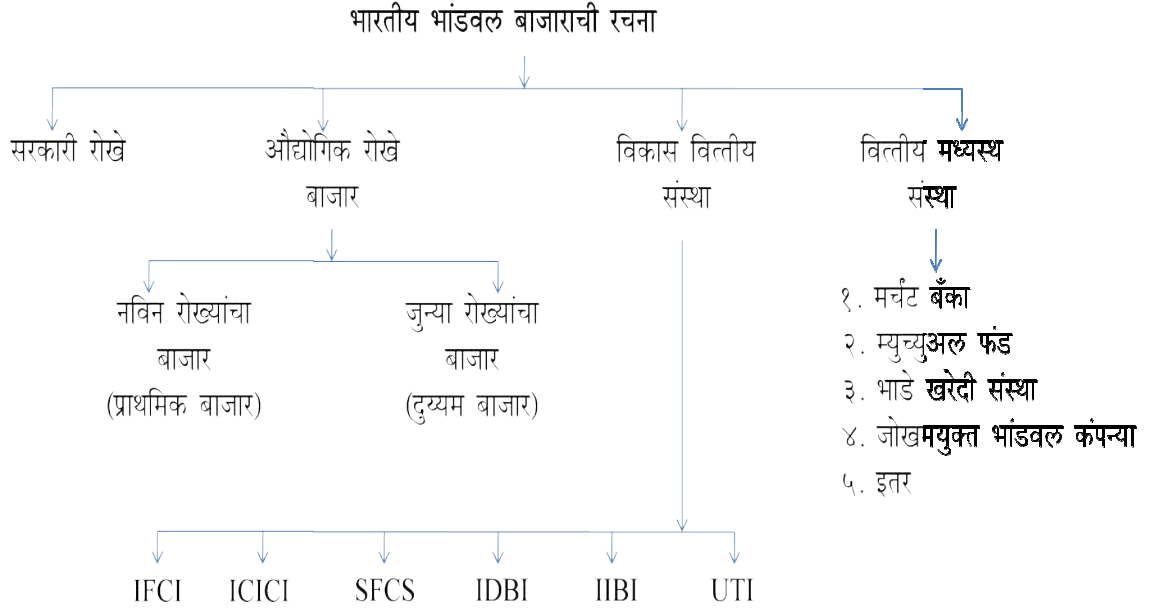
भारतीय भांडवल बाजार (Indian Capital Market)-

भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी भांडवल बाजाराचा फारसा विकास झालेला नव्हता. स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषतः १९५१ नंतर भांडवल बाजाराच्या विकासाला सुरवात झाली. नियोजन काळात भांडवल बाजाराचा विकास घडून आला. नियोजनामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झाली. बचत-गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढले. सरकारी प्रोत्साहनामुळे गुंतवणूकीस पोषक वातावरण निर्माण झाले. भांडवल बाजारात गुंतवणूक करावी म्हणून सरकारने गुंतवणूकदारांना अनेक सवलती दिल्या त्यांच्या हितसंवर्धनासाठी अनेक तरतुदी केल्या.

भारतीय भांडवल बाजाराचा विकास योग्य रितीने व्हावा म्हणून रिझर्व्ह बँक प्रयत्नशील आहेच. त्या दृष्टीने अनेक विकास बँकांची स्थापनाही करण्यात आली. उदा. युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडियाची स्थापना १ फेब्रुवारी १९६४ रोजी करण्यात आली. युनिट ट्रस्ट प्रमाणेच इतरही विकास बँकांची स्थापना करण्यात आली. उदा. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ (१९४८), राज्य वित्तीय महामंडळे, भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ (१९५५), भारतीय औद्योगिक विकास बँक (१९६४), आयुर्विमा महामंडळ (१९६५), निर्यात पतहमी महामंडळ (१९६४) इत्यादी. या विकास बँकांच्या स्थापनेबाबत रिझर्व्ह बँकेने प्रवर्तनाचे कार्य केले.

भारतीय भांडवल बाजाराची रचना (Structure of Indian Capital Market)-

भारतातील भांडवल बाजारात सरकारी रोखे बाजार, औद्योगिक रोखे बाजार, विकास वित्तीय संस्था, वित्तीय मध्यस्थ संस्था हे चार प्रमुख घटक दिसतात. भारतीय भांडवल बाजाराची रचना पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१. सरकारी रोखे बाजार (Government Securities Market)-

सरकारी रोखे बाजाराला 'उत्तम प्रकारचा बाजार' (The Giltedged Market) असे म्हणतात. या बाजारात सरकारी व निमसरकारी रोख्यांची खरेदी-विक्री केली जाते. देशभरातील निरनिराळ्या बँका व वित्तीय संस्था या रोख्यांमध्ये गुंतवणूक करतात. रोख्यांच्या किंमतीत स्थिरता आणण्यासाठी सरकारी रोख्यांची खरेदी-विक्री केली जाते.

२. औद्योगिक रोखे बाजार (Industries Securities Market)-

यात वेगवेगळ्या औद्योगिक कंपन्यांचे भाग व कर्जरोख्यांच्या व्यवहारांचा समावेश होतो. औद्योगिक रोखे बाजाराचे दोन प्रकार आहेत.

अ) नविन रोख्यांचा बाजार (New Issue Market)-

कंपन्यामार्फत नव्याने भांडवल उभारण्यासाठी केले जाणारे भाग व कर्ज रोख्यांचे व्यवहार यात समाविष्ट होतात.

ब) जुन्या रोख्यांचा बाजार (The Old Capital Market)-

या बाजारात पूर्वी कंपनीने विकलेल्या भाग व कर्ज रोख्यांचे व्यवहार होतात.

३. विकास वित्तीय संस्था (Development Financial Institutions)-

भारतात भांडवल बाजाराच्या विकासासाठी विविध विकास वित्तीय संस्थांची स्थापना करण्यात आली आहे. यात भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ (IFCI), भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ (ICICI), राज्य वित्तीय मंडळ (SFCs), भारतीय औद्योगिक विकास बँक (IDBI), भारतीय औद्योगिक गुंतवणूक बँक (IIBI), युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI) इत्यादींचा समावेश आहे. या सर्व संस्था भाग व कर्जराख्यांच्या व्यवहाराला चालना देतात.

भारतीय भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Indian Capital Market)-

१९५१ नेतर भांडवल बाजाराच्या विकासाचा वेग वाढला. सरकारने व रिझर्व्ह बँकेने भांडवल बाजाराच्या विकासासाठी पोषक धोरणांचा स्वीकार केला. रिझर्व्ह बँकेने व्यापारी बँकांना भांडवल बाजारात गुंतवणूक करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. भांडवल बाजार या सुयोग्य नियमनामुळे गुंतवणूकदारांचा भांडवल बाजारावरील विश्वास वाढला. भांडवल बाजारातील व्यवहारात वाढ झाली. तरीदेखील भारतीय भांडवल बाजाराचा पाहिजे तेवढा विकास झालेला नाही. भारतीय भांडवल बाजाराची काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत.

१. रोखे बाजाराचा अपुरा विकास -

भारतात १९५६ मध्ये एकूण सात रोखे बाजार होते. सद्यःस्थितीत या बाजारांची संख्या २४ आहे. देशाचा भौगोलिक विस्तार लक्षात घेता रोखे बाजारांची संख्या अपुरी पडते. ही संख्या वाढविण्याची आवश्यकता आहे.

२. बँक क्षेत्राचा अपुरा विकास -

भारतात राष्ट्रीयीकरणानंतर बँक व्यवसायाच्या विकासाला चालना मिळाली. अद्यापही बँक व्यवसायाचा म्हणावा तसा विकास होऊ शकला नाही. विकसीत देशांशी तुलना करता भारतीय बँकांना अद्यापही मोठी मजल मारणे बाकी आहे.

३. वित्तीय संस्थांची स्थापना -

भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विविध वित्तीय संस्थांची स्थापना करण्यात आली. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ, राज्य वित्तीय महामंडळे, भारतीय औद्योगिक विकास बँक यासारख्या वित्तीय संस्थांच्या स्थापनेमुळे भांडवल बाजाराचा विस्तार झाला.

४. असंघटीत क्षेत्राचे अस्तित्व -

असंघटीत क्षेत्राचे अस्तित्व हे भारतीय भांडवल बाजाराचे ठळक वैशिष्ट्य बनले आहे. व्यक्ती, खाजगी व्यवहार करणाऱ्या संस्था, सराफी पेढीवाले यांचा समावेश असंघटीत क्षेत्रात होतो. हे घटक भांडवल बाजारातील नियमांचे व तत्वांचे पालन करीत नाही. सेबीलाही ह्या घटकांवर नियंत्रण ठेवता येत नाही.

ॡ. सरकारी ढाग व कर्जरोख्यांची पसंती -

ढांडवल बाजाराचे आणखी ँक वैशिष्ट असे की, गुंतवणूकदार गुंतवणूक करतांना सरकारी ढाग व कर्जरोख्यांना पसंती देतात. सरकारी कंपन्या, निमसरकारी कंपन्या इत्यादींमध्ये पैसे गुंतविणे अधिक सुरक्षित समजले जाते.

ॢ. ढाग गुंतवणूकीतील जोखीम -

सामान्य गुंतवणूकदारांना ढागांमधील गुंतवणूक ही इतर गुंतवणूकीच्या तुलनेत जोखीमयुक्त वाटते. ढांडवल बाजाराद्वारे गुंतवणूकीसाठी निर्भय वातावरण निर्माण झाले पाहिजे.

ॣ. सेबीची स्थापना -

ढारतात १९८८ मध्ये ढारतीय रोखे व विनिमय मंडळाची (SEBI) स्थापना करण्यात आली. १९९२ मध्ये ही संस्था वैधानिकदृष्ट्या अस्तित्वात आली. बचत व गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देणे तसेच ढांडवल बाजारावर नियंत्रण ठेवणे ही सेबीची जबाबदारी आहे.

।. पतदर्जा संस्थांची स्थापना -

ढारतात मागील काही वर्षात पतदर्जा संस्थांची स्थापना करण्यात आली आहे. उदा. १९९३ मध्ये (CARE- Credit Analysis and Research Ltd) ही संस्था स्थापन करण्यात आली. या संस्था कंपन्यांचे उत्पन्न, आर्थिक स्थिती, ढवितव्य इत्यादीचा विचार करून त्यांचा पतदर्जा ठरवितात.

९. म्युच्युअल फंड -

म्युच्युअल फंड योजना हे भारतीय भांडवल बाजाराचे आणखी एक लक्षण आहे. भारतात सर्वप्रथम युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडियाने १९८६ मध्ये म्युच्युअल फंड योजनेला सुरवात केली. त्यानंतर अनेक राष्ट्रीयीकृत बँक व वित्तीय संस्थांनी ही योजना सुरु केली.

१०. गुंतवणूकदारांना माहिती पुरविणे -

गुंतवणूकदारांना गुंतवणूकीबाबत प्रबोधन केले जाते. वृत्तपत्रे, मासिके, औद्योगिक नियतकालीके इत्यादींद्वारे गुंतवणूकदारांना भांडवल बाजाराची माहिती दिली जाते.

भारतातील भांडवल बाजाराच्या विकासाला जबाबदार घटक (Factors Responsible to Develop Capital Market in India)-

भारतात भांडवली बाजाराच्या विकासाला अनेक घटक जबाबदार आहेत ते पुढीलप्रमाणे

१. भारतातील स्कंध विपणीत वृद्धी (Growth of Stock Exchange in India)-

भारतातील भांडवल बाजाराचा उगम १८७५ मध्ये 'बॉम्बे स्टॉक एक्सचेंज' या नावाने झाला. हे भारतातील पहिले व सर्वात जुने स्टॉक एक्सचेंज आहे. १९९४ मध्ये राष्ट्रीय स्कंध विपणीची स्थापना झाली. हे भारतातील सर्वात मोठे स्टॉक एक्सचेंज असून भांडवल बाजारातील एकूण व्यवहारांच्या ४१ टक्के व्यवहार येथे पार पाडले जातात. हे जगातील तिसऱ्या क्रमांकाचे मोठे स्टॉक एक्सचेंज आहे. सद्यःस्थितीत भारतात भाग व कर्जरोख्यांच्या खरेदी विक्रीसाठी २४ स्टॉक एक्सचेंज आहेत. यांचा भारतीय भांडवली बाजारावर अनुकूल प्रभाव पडून भांडवली बाजाराला विकासाची दिशा मिळाली.

२. वित्तीय संस्थांमध्ये वाढ (Growth of Financial Institution)-

वित्तीय संस्थांचे योगदान भांडवली बाजाराच्या विकासाकरीता महत्वपूर्ण आहे. ह्या संस्था उद्योगांना मध्यमकालीन व दीर्घकालीन निधी उपलब्ध करून देतात. भारतात UTI, LIC, ICICI, IDBI सारख्या वित्तीय संस्थांनी आपला व्यवसाय सुरु केला आहे.

३. सेबीची स्थापना (Establishment of SEBI)-

सेबी अनेक महत्वाची कार्ये पार पाडते. उदा. भांडवल बाजारातील दलाल, उपदलाल, अभिकर्ते, बँका व इतर मध्यस्थ यांची नोंदणी करणे व त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणे, भाग बाजाराला नियंत्रित करणे, बेकायदेशीर व्यवहारांना प्रतिबंध घालणे. गुंतवणूकदारांच्या हिताचे संरक्षण करणे इत्यादी. या सेबीच्या उत्कृष्ट कामगिरीचा अनुकूल प्रभाव भारतीय भांडवल बाजारावर पडत असतो.

४. राजकीय स्थैर्य आणि शासकीय धोरण (Political Stability and Govt. Policy)-

राजकीय स्थैर्य आणि शासकीय धोरणाचा भांडवली बाजारावर बराच प्रभाव पडत असतो. अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी देशात राजकीय स्थैर्य असणे आवश्यक आहे. तसेच शासकीय धोरणे देखील अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला अनुकूल असावी. भांडवली बाजार शासनाच्या स्वरूपानुसारच बदलत असतो.

५. बहुराष्ट्रीय कंपनीत वाढ (Growth of Multinational Compnies)-

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना दीर्घकालीन निधीची गरज असते. त्यासाठी बहुराष्ट्रीय कंपन्या बँका व वित्तीय संस्थाकडून कर्जाची उभारणी करतात त्यामुळे भांडवल बाजाराला प्रोत्साहन मिळते.

६. मर्चंट बँकिंग सेवात वाढ (Growth of Merchant Banking Services)-

मर्चंट बँकिंग सेवा ह्या व्यावसायिकांना विविध प्रकारच्या सेवा उपलब्ध करून देतात. उदा. वित्ताच्या बाबतीत मार्गदर्शन करणे, कर्ज उपलब्ध करून देणे, नविन भागांचे निर्गमन करून वित्तीय पूर्णरचना करण्यास मार्गदर्शन करणे इत्यादी.

७. राष्ट्रीय प्रतिभूती निरसन महामंडळ (National Securities Clearing Corporation- NSCC)-

हे महामंडळ १९९६ मध्ये स्थापन करण्यात आले. हे महामंडळ बाजारातील क्रेता व विक्रेता यांच्यामध्ये मध्यस्थाचे काम करते, एवढेच नाही तर त्यांच्यात होणाऱ्या व्यवहारांना हमी देण्याचेही काम करते. महामंडळ क्रेत्याला प्रतिभूतीचा अधिकार मिळवून देण्यापासून तर विक्रेत्याला प्रतिभूतीची किंमत मिळवून देण्याचीही जबाबदारी स्विकारते.

८. स्थूल आर्थिक कार्यक्रम (Macro Economic Programme)-

स्थूल आर्थिक कार्यक्रमासुद्धा भांडवली बाजारावर प्रभाव टाकत असतात. स्थूल आर्थिक निर्देशक भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती निर्देशित करित असतात. या सर्वामुळे अर्थव्यवस्था प्रभावित होत असते आणि त्याचा प्रभाव भारतीय भांडवली बाजारावर देखील पडत असतो.

९. लोकांचा वाढता विश्वास (Growing Public Confidence)-

गुंतवणूकीबाबतचा लोकांचा विश्वास वाढत आहे. लहान गुंतवणूकदार जे आधी प्रतिभूती खरेदी करण्यास उत्सुक नव्हते ते आता भाग व कर्जरोखे खरेदी करण्यास पसंती देतात. अशा वेळी एखाद्या कंपनीने भाग निर्गमित केले तर मागणी जास्त येते.

१०. उद्योजकांची वाढ (Growth of Entrepreneurs)-

उद्योजकांच्या संख्येत वाढ झाल्यामुळे अल्पकालीन तसेच दीर्घकालीन निधीच्या मागणीतही वाढ झाली आहे. विविध माध्यमातून उद्योजकांना लागणारा निधी उपलब्ध करून दिला जात असल्यामुळे भांडवल बाजाराच्या विकासाला मदत होत आहे.

भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय मंडळ (Securities and Exchange Board of India -SEBI)-

भारतात भाग बाजारातील व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवणारी मध्यवर्ती स्वरूपाची एकही संस्था अस्तित्वात नव्हती त्यामुळे भाग बाजारातील कंपन्या, ब्रोकर्स, व्यापारी बँकर्स, गुंतवणूक सल्लागार तज्ञ इत्यादी लोक प्रारंभिक व दुय्यम बाजारात गुंतवणूकदारांना दिशाभूल करीत किंवा लुबाडत असत. या गैरव्यवहारांमुळे गुंतवणूकदारांचा भाग बाजारावरील विश्वास कमी होवू लागला. या गैरव्यवहारांवर प्रतिबंध घालण्यासाठी एका मध्यवर्ती संस्थेची आवश्यकता जाणवू लागली. यादृष्टीने भारत सरकारने सेबीची स्थापना केली.

सेबीची स्थापना -

भाग बाजाराच्या कार्यात सुधारात्मक बदल घडवून आणण्याच्यादृष्टीने उपाय योजना सुचविण्यासाठी १९८८ मध्ये श्री. जी. एम. पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त करण्यात आली होती. या समितीने भाग बाजाराचे नियमन व नियंत्रण करण्यासाठी एक मध्यवर्ती संस्थेची स्थापना करण्याचे सूचविले. त्यानुसार १२ एप्रिल १९८८ रोजी भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय मंडळ (SEBI) स्थापन करण्यात आले.

सेबीची उद्दिष्ट्ये (Objects of SEBI)-

४ एप्रिल १९९२ रोजी भारतीय प्रतिभूती आणि विनिमय मंडळ कायदा मंजूर करण्यात आला आणि या कायद्यानुसार सेबीला एक स्वायत्त संस्था म्हणून मान्यता देण्यात आली. त्यात सेबीची उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत.

१. स्टॉक बाजार तसेच शेअर बाजारातील व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवणे.
२. भाग बाजार किंवा प्रतिभूतींच्या व्यवहारात पारदर्शकता आणणे.
३. प्रतिभूतींसाठी किंवा भांडवल उभारणीसाठी प्रमंडळांना योग्य दरात बाजारपेठ उपलब्ध होईल अशी जागा निर्माण करणे.
४. गुंतवणूकदारांना सुरक्षा देणे म्हणजेच त्यांच्या हक्कांचे आणि हितांचे रक्षण करणे.
५. स्व-नियंत्रित संस्थांची प्रगती करून त्यांना शिस्त लावणे.
६. शेअर बाजाराशी निगडित अनुचित व्यापार व्यवहारांना मनाई करणे.
७. शेअर बाजारातील गुंतवणूकदारांना प्रोत्साहन देणे व मध्यस्थींना शिक्षण व प्रशिक्षण देणे.
८. भाग बाजारातील मध्यस्थ, दलाल मर्चंट, बँकर्स इत्यादींच्या कार्यक्षम सेवांना चालना देऊन त्यांना स्पर्धात्मक बनविणे.
९. भाग बाजारात कार्य करणारे मध्यस्थ, दलाल इत्यादींसाठी प्रामाणिकपणे व्यवहार होण्याच्या दृष्टीकोनातून तसेच त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एक नियमावली बनविणे ज्यामुळे मध्यस्थ जास्त सक्षमतेने आणि व्यावसायिकतेने आपले कार्य पार पाडतील.

सेबीची कार्ये (Functions of SEBI)-

नियामक कार्ये (Regulatory Functions)-

१. भाग दलाल, अभिकर्ते, बँकर्स इ. नावांची नोंदणी करून त्यांचे कार्य नियंत्रित करणे.
२. स्कंध विपणीच्या कामकाजावर तसेच इतर रोख्यांच्या बाजारावर नियंत्रण ठेवणे.

३. स्कंध विपणीत होणाच्या अंतर्गत व्यवहारांना प्रतिबंध घालणे.
४. भांडवल बाजारातील अयोग्य प्रथा तसेच फसवणुकीचे व्यवहार होऊ नयेत यासाठी प्रतिबंध करणे.
५. भाग बाजाराकडून माहिती, अहवाल, स्पष्टीकरण मागवणे, चौकशीची कार्यवाही करणे, स्कंध विपणीचे लेखा परिक्षण करणे.
६. सामुहीक गुंतवणूक योजना, कॅपिटल फंडस् गुंतवणूक योजना, म्युच्युअल फंडस् इत्यादी भाग बाजारामार्फत गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध असलेल्या योजनांची नोंद घेणे, त्यांचे नियमन करणे.

विकासात्मक कार्ये (Development Work)-

१. भांडवल बाजारात स्वयंशासित संघटन विकसित करणे.
२. प्रतिभूती बाजारातील गुंतवणूकदारांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था करणे.
३. भाग बाजारातील मध्यस्थांना प्रशिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देणे.
४. संशोधनाला चालना देणे तसेच त्या संदर्भातील माहिती देणारी पत्रके प्रकाशित करणे.
५. योग्य व्यापार पद्धतीला चालना देऊन सर्व प्रकारच्या स्वयं नियामक संघटनाकरीता आचारसंहिता लागू करणे.
६. भाग बाजाराकडून माहिती, अहवाल, स्पष्टीकरण मागवणे, चौकशीची कार्यवाही करणे, भाग बाजाराचे लेखा परिक्षण करणे तसेच मध्यस्थांचे लेखा परिक्षण करणे.

सेबीचे अधिकार (Powers of SEBI)-

सेबीला पुढील अधिकार मिळालेले आहेत.

१. भाग बाजार व त्यात व्यवहार करणारे मध्यस्थ व संस्था यांच्या बाबतीत सेबीला हवी ती माहिती प्राप्त करण्याचा अधिकार आहे.
२. कंपनीने इश्यू केलेले भांडवल, रोख्यांची अदलाबदल व इतर संबंधित विषयांबद्दल

- सेबीला नियंत्रणाचे अधिकार देण्यात आले.
३. कंपनी विरुद्ध कोर्टात दावा दाखल करण्याचा अधिकार सेबीला देण्यात आला.
सरकारच्या पूर्व परवानगीशिवाय तिच्या नियमनाचा अधिकार मिळाला.
  ४. भांडवल बाजारातील मध्यस्थ व इतर सहभागीदारांना नोंदणीकृत किंमतीतील पातळीचा भंग करणाऱ्यांवर मौद्रिक दंड करण्याचा अधिकार मिळाला.
  ५. बाजार मध्यस्थांच्या सर्व वर्गाची कागदपत्रे पाहण्याचा व त्यांना हजर राहण्याविषयी बोलावण्याचा अधिकार सेबीला मिळाला.
  ६. स्कंध विपणीतील मध्यस्थ अथवा संस्था यांच्या लेखी पुस्तकाचे विशेष लेखा परिक्षण करवून देण्याचा अधिकार आहे.
  ७. रोखे बाजाराशी संबंधीत सर्व मध्यस्थांना 'इश्यू' मार्गदर्शन करण्याचा अधिकार सेबीला देण्यात आला.
  ८. इ.स. १९९५-९६ मध्ये चौकशी करणे, दंड करणे यासाठी ऑफीस नेमून नियम व पद्धती ठरविण्याचा अधिकार सेबीला मिळाला.
  ९. स्कंध विपणीतील मध्यस्थ अथवा संस्था दोषी आढळून आल्यास त्यांच्यावर दंडाची आकारणी करण्याचा अधिकार आहे.
  १०. वित्तीय गरजा लक्षात घेवून शुल्काची आकारणी करण्याचा अधिकार आहे.

जानेवारी १९९५ मध्ये सरकारने प्रसिद्ध केलेल्या वटहुकुमानुसार आता सूचीबद्ध कंपन्यांना शिस्त लावण्याच्या दृष्टीने स्कंध विपणीतील मध्यस्थांना शिक्षा करण्याच्या दृष्टीने सेबीला भरमसाठ अधिकार दिले आहे. त्यामुळे आता सेबी कोणत्याही दोषी व्यक्ती अथवा कंपनी विरुद्ध सेबी स्वतः कायदेशीर कारवाई करू शकते अथवा शिक्षा देवू शकते.

भांडवल बाजारात सुधारणा करण्यासाठी सेबीने केलेल्या उपाययोजना -

अ. भांडवल बाजारात सुधारणा -

१. स्टॉक एक्सचेंजचे नियमन -

१९५६ च्या रोखे करार कायदानुसार इश्यूची माहिती देणे आवश्यक असले तरी सेबीला स्टॉक एक्सचेंजचे नियमन करण्याचा अधिकार देण्यात आला व प्रतिनिधीही करण्यात आले.

२. सेबीला कायदेशीर स्थान -

३१ मार्च १९९२ पासून सेबीला कायदेशीर स्थान देण्यात आले. त्यामुळे भांडवल बाजाराची सुधारणा करण्यासाठी आवश्यक अधिकार व नियमनाचे अधिकार मिळाले.

३. भांडवल इश्यू नियंत्रण रद्द केले -

मे १९९२ मध्ये भांडवल इश्यू नियंत्रण कायदा १९४७ हा रद्द करण्यात आला. त्याचबरोबर इश्यू नियंत्रण ऑफीसही रद्द केले.

४. सेबीची स्वायत्ता अधिक बळकट -

इश्यू नियमनाची परवानगी व सरकारच्या पूर्व परवानगीशिवाय फिर्याद दाखल करण्याची परवानगी देवून सेबीची स्वायत्ता अधिक मजबूत करण्यात आली.

५. विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारांना मान्यता -

सेबीकडे नोंदणी केल्यानंतर भारतीय भांडवल बाजारात विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदारांना प्रवेश करण्याची परवानगी देण्यात आली.

६. अनिवासी भारतीयांसाठी उदारीकरण -

अनिवासी भारतीयांसाठी गुंतवणूकीच्या प्रमाणात उदारीकरण करण्यात आले. त्यामुळे परदेशी महामंडळे रिझर्व्ह बँकेच्या परवानगीने शेअर्स व कर्ज रोख्यांची खरेदी करू शकतील.

७. राष्ट्रीय स्टॉक एक्सचेंज व भारतीय ओव्हर काउंटर एक्सचेंजची स्थापना -

या दोन प्रकारच्या संस्थांच्या स्थापनेमुळे स्टॉक व्यापाराचे जाळे सर्वत्र पसरविण्यात आले. इलेक्ट्रीक डिस्प्ले, समाशोधनगृह यांच्या सोयी करण्यात आल्या.

ब. १९९१-९२ पासून प्राथमिक बाजार सुधारणा -

१. कंपनी स्टॉक एक्सचेंजमध्ये रोख्यांच्या नोंदणीसाठी अर्ज करते, तेव्हा सेबी त्यांनी दिलेल्या सर्व कागदपत्रांचे परिक्षण करते.
२. म्युच्युअल फंड व वैयक्तिक गुंतवणूदार यांच्या करीता सुविधा नियंत्रित करते.
३. गुंतवणूकदारांच्या हितासाठी बँकर इश्यू हा जाहीर करण्यापूर्वीच सेबीच्या निदर्शास आणण्याचे बंधन होते.
४. योग्य ती खात्री देण्यासाठी व सत्यता स्पष्ट व्हावी म्हणून सेबीने सार्वजनिक इश्यूकरिता जाहिरातीचे नियम ठरवून दिले आहेत.
५. अग्रहक्क शेअर्सच्या वाटपाच्या किंमतीतील देण्याच्या व्यवहारांकरीता नविन मार्गदर्शन केले.
६. स्टॉक एक्सचेंजला नोंदणीकृत करारात सुधारणा करण्याचा सल्ला देऊ शकते.
७. इश्यू जापन कार्डच्या आधी सेबी संक्षिप्त माहिती पत्रकाची पूर्णपणे तपासणी करू शकते.
८. सेबीने इश्यू पद्धतीतील किचकट भाग काढून सरलता आणली.
९. सेबीच्या नियम चौकटीखाली मर्चंट बँकिंग आणण्यात आले.

१०. बोनस शेअर्सकरीता अस्तित्वातील मार्गदर्शन शिथिल केले.

क. १९९१-९२ पासून दुय्यम बाजारातील सुधारणा -

१. सेबीने दलाल व पक्षकार यांच्या बाबतीत अधिक पारदर्शक नियम केले आहेत.
२. सेबीने शेअर्सच्या संपादनासाठी व्यवस्थापकीय नियम केले आहेत.
३. स्टॉक एक्सचेंजचे व्यवस्थापन मंडळ विस्तृत पायावर असावे, याकरीता त्यांच्या घटकांसाठी काही मार्गदर्शक तत्वे तयार केलीत.
४. म्युच्युअल फंडांना जाहीरातीबाबत नविन मार्गदर्शक तत्वे सेबीने ठरवून दिली आहेत. पूर्व परवानगीची अट रद्द केली.
५. युनिट ट्रस्टला सेबीच्या कायदेशीर नियंत्रणाखाली आणण्यात आले.
६. सेबीने खाजगी म्युच्युअल फंडांना परवानगी दिली आहे.
७. रोख्यांच्या नोंदणीची पद्धती पूर्वीपेक्षा अधिक सोपी करण्यात आली आहे.
८. म्युच्युअल फंडांच्या गुंतवणूकीच्या बाबतीत सुधारणा व्हावी, म्हणून या फंडांना सार्वजनिक इश्यूकरीता हमीदार नेमण्याची परवानगी दिली.

अपेक्षित प्रश्न

दिर्घोत्तरी प्रश्न

१. शेअर बाजार म्हणजे काय? त्याची वैशिष्ट्ये व कार्ये स्पष्ट करा.
२. भारतातील भाग बाजारांच्या सद्यःस्थितीचे विवेचन करा.
३. भारतातील ऋण बाजाराचा भांडवल बाजाराशी असलेला संबंध स्पष्ट करा.
४. भारतीय भांडवल बाजाराच्या विकासाकरीता आवश्यक असलेल्या घटकांचे वर्णन करा.

लघुत्तरी प्रश्न

१. भांडवल बाजार म्हणजे काय?
२. भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये कोणती?
३. मुंबई रोखे बाजारावर टीप लिहा.
४. राष्ट्रीय रोखे बाजारावर टीप लिहा.
५. ऋण बाजाराची व्याख्या लिहा.
६. भांडवल बाजाराचा आकार स्पष्ट करा.